

Η περιορισμένη πειστικότητα της νεοφιλελεύθερης αφήγησης.

(The limited persuasiveness of the neoliberal Narrative) .

Emmanouil Mavrozacharakis

University of Crete, Department of Political Science, Students

Abstract Greek

Ο νεοφιλελευθερισμός ως δόγμα δεν απέτυχε με πολιτικούς όρους αλλά με οικονομικούς υπό την έννοια ότι δεν εκπλήρωσε τα αναμενόμενα οικονομικά αποτελέσματα τόσο από δομική όσο και από αριθμητική άποψη. Με άλλα λόγια δεν εκπληρώθηκε η υπόσχεση της κλασσικής οικονομικής θεωρίας ότι η απελευθέρωση των αγορών που είναι διαθέσιμη εδώ και τριάντα χρόνια θα οδηγούσε σε μεγαλύτερη και σταθερή οικονομική ανάπτυξη, σε σταθερά περισσότερες δυνατότητες κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας, σε συνεχή μείωση της ανεργίας και εν τέλει στην επίτευξη μίας μη αναστρέψιμης ευημερίας. Εντούτοις σε όλο τον αναπτυγμένο κόσμο ο νεοφιλελευθερισμός απέτυχε οικτρά. Σχεδόν όλες οι αναπτυσσόμενες χώρες που παρουσιάζουν εντυπωσιακή οικονομική μεγέθυνση όπως η Κίνα δεν ακολούθησαν απαραίτητα τις νεοφιλελεύθερες συνταγές της μη επέμβασης του κράτους στην λειτουργία της αγοράς αλλά μάλλον το αντίθετο.

Abstract English

The neoliberalism as dogma did not fail in political terms but in economic terms in the sense that it did not yield the expected economic results of both structural and numerical nature. In other words, liberalization of the market has been available for more than thirty years to respond to the promise of a classical economic theory that would make economic growth stronger and more stable, offer greater opportunities for economic mobility, eradicate unemployment and, more generally, all the necessary conditions for achieving prosperity. However, throughout the developed world, neoliberalism has failed mercifully. All developing countries that have developed economically, such as China, have done so precisely because they did not follow the instructions of neoliberalism, namely non-intervention by the state in the functioning of the market.

1. Τι είναι ο νεοφιλελευθερισμός

Σύμφωνα με τον Heywood (2000, 82-83) ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί κατά μία έννοια μια ανανεωμένη αφήγηση του κλασσικού νεοφιλελευθερισμού και ειδικότερα της κλασσικής πολιτικής οικονομίας που διατυπώθηκε από έγκριτους οικονομολόγους της ελεύθερης αγοράς όπως ο Friedrich Hayek και ο Milton Friedman και φιλοσόφους όπως ο Robert Nozick.

Οι κεντρικοί πυλώνες του νεοφιλελευθερισμού είναι η αγορά και το άτομο ενώ ο βασικός νεοφιλελεύθερος στόχος είναι «η υποχώρηση των ορίων του κράτους», στη βάση ότι ο αρρυθμιστος καπιταλισμός της αγοράς επιδρά αποτελεσματικότερα προς την ανάπτυξη και γενική ευημερία. Με άλλα λόγια η οικονομία λειτουργεί πιο αποδοτικά χωρίς κυβερνητικές παρεμβάσεις. Ενώ ο αρρυθμιστος καπιταλισμός της αγοράς είναι αποτελεσματικός και οδηγεί σε οικονομική μεγέθυνση και διευρυμένη ευημερία, το «νεκρό χέρι», η τανάλια του κράτους υπονομεύει την ατομική πρωτοβουλία και αποθαρρύνει την επιχειρηματικότητα. Η κυβερνητική παρέμβαση ακόμα και αν διακατέχεται από ορθολογικές και ηθικά ανεκτές προθέσεις σε κάθε περίπτωση επιδρά ανασταλτικά στην οικονομική δραστηριότητα.

«Εν ολίγοις, «ιδιωτικό ίσον καλό, δημόσιο ίσον κακό». Τέτοιου είδους ιδέες συνδέονται με μια μορφή ακραίου ατομικισμού, όπως εκφράστηκε στην περίφημη δήλωση της Margaret Thatcher ότι «δεν υπάρχει κοινωνία, μόνο άτομα και οι οικογένειές τους». Το κράτος-γκουβερνάντα θεωρείται ότι καλλιεργεί μία κουλτούρα εξάρτησης και ότι υπονομεύει την ελευθερία, η οποία εννοείται ως ελευθερία επιλογής στο πεδίο της αγοράς. Υποστηρίζεται, αντίθετα, η αυτοβοήθεια, η ατομική ευθύνη και το επιχειρηματικό πνεύμα. Γενικότερα αυτές οι ιδέες θεωρείται ότι προωρούνται μέσω της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, την οποία κάποιοι χαρακτηρίζουν νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση» (Heywood : 2000, 83).

Οι κεντρικές νεοφιλελεύθερες πολιτικές αφορούν τις ιδιωτικοποιήσεις, τη μείωση των δημόσιων δαπανών, την απορρύθμιση, τη μείωση της φορολογίας (κυρίως στις επιχειρήσεις και αναφορικά με τους άμεσους φόρους) και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας.

Κατά τον Rodrik ο όρος «νεοφιλελεύθερος» συσχετίζεται με δύο εξελίξεις, που εξαπλώθηκαν με τρόπο εκρηκτικό στη δεκαετία του 1990. «Η μία ήταν η απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, κορωνίδα της οποίας ήταν

η χρηματοπιστωτική κατάρρευση του 2008 (το πρώτο «κραχ που» συνέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες μετά την περίοδο του Μεσοπολέμου) και η συνεχιζόμενη, αργόσυρτη παρακμή στη ζώνη του ευρώ. Η δεύτερη εξέλιξη ήταν η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, η οποία επιταχύνθηκε χάρις στην ελεύθερη ροή των χρηματοοικονομικών πόρων αφενός και σε μια νέα, πιο φιλόδοξη μορφή εμπορικών συμφωνιών αφετέρου. Η «χρηματιστικοποίηση» και η παγκοσμιοποίηση έχουν γίνει οι πιο εμφανείς εκδηλώσεις του νεοφιλελευθερισμού στον σημερινό κόσμο» .

Για πάνω από τρεις δεκαετίες ο νεοφιλελευθερισμός ήταν η κυρίαρχη οικονομική ιδεολογία. Ενώ εξήλθε σχετικά αλώβητος ως ιδεολογία από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007-8, ο νεοφιλελευθερισμός σήμερα εκτίθεται - περισσότερο από ποτέ – σε μία κριτική η οποία υποστηρίζει ότι δεν κατάφερε να εκπληρώσει τις υποσχέσεις που δημιουργήστε (Cahill/ Konnigs: 2017)

2. Η φιλοσοφία του νεοφιλελευθερισμού

Ο πυρήνας του σύγχρονου νεοφιλελεύθερου προτάγματος εδράζεται στην έννοια της εγκράτειας η οποία εν πολλοίς έχει θρησκευτικές καταβολές και παραπέμπει στον προτεσταντισμό(Chollet: 2012). Η εγκράτεια διαφοροποιείται σε φυσική , σε πολιτική και στην εγκράτεια με την στενή οικονομική έννοια του όρου. Νεοφιλελεύθεροι πολιτικοί τύπου Thatcher, Reagan και Merkel θεωρούν την φυσική εγκράτεια πραγματολογικά και πολιτικά απαραίτητη εμμένοντας στους περιορισμούς των δημοσίων δαπανών και του προϋπολογισμού για να μην παρατηρηθεί δημοσιονομικός εκτροχιασμός. Στη δεύτερη περίπτωση, της πολιτικής εγκράτειας θεωρείται περισσότερο κανονιστικό θέμα που δεν μπορεί να λειτουργήσει για αυτούς που ενδιαφέρονται περισσότερο για την αναδιανομή εισοδήματος.

Οι νεοφιλελεύθεροι πάντως απαντούν κανονιστικά στο ζήτημα προκρίνοντας για λόγους αποτελεσματικότητας, αλλά και για λόγους ατομικής ελευθερίας ένα μικρό κράτος που νοιάζεται μόνο για τη λειτουργία των αγορών, αλλά κατά τα άλλα απέχει από την λειτουργία τους (Heldˆ1989, 160).

Όπως σημειώνει ο Steward Hall (2011) «ο νεοφιλελευθερισμός εδράζεται στο «ελεύθερο, κτητικό άτομο», με το κράτος να θεωρείται τυραννικό και καταπιεστικό. Πιο συγκεκριμένα, το κράτος πρόνοιας είναι ο πλέον βασικός εχθρός της ελευθερίας. Το κράτος δεν πρέπει ποτέ να κυβερνά την κοινωνία, να υπαγορεύει στα ελεύθερα άτομα πώς να διαθέσουν την ιδιωτική τους περιουσία, να ρυθμίζει την οικονομία της

ελεύθερης αγοράς ή να αναμιγνύεται στο θεόσταλτο δικαίωμα της κερδοφορίας και της συσσώρευσης ατομικού πλούτου». Σύμφωνα με ένα κεντρικό αξίωμα του νεοφιλελευθερισμού το οποίο καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από τον Μίλτον Φρίντμαν , οι ελεύθερες αγορές εξασφαλίζουν τη βέλτιστη κατανομή των πόρων, και άρα την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας: Ένα επιτραπεί στις απρόσωπες δυνάμεις της αγοράς να κατανέμουν άμεσα πόρους και εισοδήματα τότε αυτόματα η ατομική ελευθερία και οικονομική ευημερία θα πάνε χέρι , χέρι (Freedman: 1962) .

Όταν η εισαγωγή περισσότερης ελεύθερης αγοράς, και η εντατικοποίηση της απορρύθμισης αποτυγχάνει οι , οι νεοφιλελεύθεροι συνήθως αντιτείνουν το επιχείρημα ότι οι πόροι δεν κατανέμονται βέλτιστα γιατί αυτό που φταίει είναι ότι χρειάζεται απόλυτα αδέσμευτη αγορά. Με το επιχείρημα αυτό μεταθέτουν την επιτυχία του εγχειρήματος τους στο μέλλον επιζητώντας ιδανικές συνθήκες της απόλυτης αγοράς.

Για τους νεοφιλελεύθερους εάν η κοινωνία έχει μια οργανική ποιότητα αυτή έγκειται , ακριβώς στον απροσχεδίαστο και αυθόρμητο συντονισμό πολλών ατόμων που δρουν ωθούμενα από προσωπικά κίνητρα (Kolev: 2013,34). Η ιδέα του αυθόρμητου συντονισμού σχετίζεται με την έννοια της παράδοσης ως εσωτερικευμένης στα δρώντα υποκείμενα γνώσης και σοφίας. Είναι η έννοια της «τεχνογνωσίας» που αποκτά το άτομο δραστηριοποιούμενο και διαχειριζόμενο τα προβλήματα επί τόπου(Sorman: 1986).

Η τρίτη περίπτωση της στενής εγκράτειας, διαφοροποιείται σε εγκράτεια κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης και κατά τη διάρκεια μιας θεμελιώδους κρίσης. Στην περίοδο οικονομικής ύφεσης, δεν συστήνεται ακόμα και από τους νεοφιλελεύθερους ως απαραίτητη η υπερβάλλουσα εγκράτεια αλλά η αναθεώρηση και ο αναπροσανατολισμός των δημόσιων δαπανών.

Από πακέτα στήριξης και διάσωσης συστήνεται ωστόσο η κυβέρνηση να κρατήσει απόσταση – έτσι ώστε να μην διαταράξει τον αυτοκάθαρση της αγοράς στην περίοδο στασιμότητας (Thurow: 1997).

Εγκράτεια στην περίοδο της ύφεσης σημαίνει «όχι περισσότερες δαπάνες» όχι όμως «περιορισμό των δαπανών». Το ενδιαφέρον της κυβέρνησης σε αυτή την φάση στρέφεται λιγότερο προς την «επανεκκίνηση» της οικονομίας αλλά στην σταθεροποίηση , έτσι ώστε η ύφεση να μην αφήσει μόνιμες βλάβες, αλλά να δράσει καθαρτικά. Υπό αυτό το πρίσμα, συστήνονται για παράδειγμα προγράμματα

ευέλικτου χρόνου απασχόλησης, επενδυτικά και φορολογικά κίνητρα κ.ο.κ.

Το αντίθετο συστήνεται όμως σε περιόδους δομικής κρίσης. Απόλυτη εγκράτεια. Εντούτοις σε μια κρίση, η οποία έχει θεμελιώδη φύση, η εγκράτεια δεν είναι μόνο ανεπαρκής από την άποψη της ανάπτυξης της κοινωνίας, αλλά αποτελεί και ρυθμιστικό πολιτικό λάθος. Οι αποταμιευτές, οι εργαζόμενοι, οι εργοδότες, όλοι οι φορείς της κοινωνίας, πρέπει να σηκώσουν το κόστος των λαθών που οι τράπεζες και οι επενδυτές έχουν διαπράξει. Αυτός ο διαχωρισμός των υπευθύνων από τις επιπτώσεις των αποφάσεων θέτει τις βάσεις για νέες κρίσεις. Οι κρίσεις αυτές υποθάλπονται εν κατακλείδι στην ίδια την οικονομική πολιτική του νεοφιλελευθερισμού, που είναι: δημοσιονομική αυστηρότητα, νομισματικός έλεγχος, ιδιωτικοποιήσεις, απορρύθμιση και ευελιξία στην αγορά εργασίας.

3. Η οικονομική αποτυχία της θεωρίας

Η οικονομική κρίση συμπορεύτηκε με έναν ευφάνταστο δημόσιο λόγο, γεμάτο ανυπόστατες υποθέσεις και μυθοπλασίες όπως η εικασία ότι σήμανε το τέλος του νεοφιλελευθερισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας. Ειδικότερα στο αριστερό ιδεολογικό τοπίο, επικράτησε μια οπτική που θεωρεί τον νεοφιλελευθερισμό νεκρό αλλά ακόμα κυρίαρχο, με την έννοια ότι οι ιδέες του έχουν εξαντληθεί ωστόσο εξακολουθεί να δημιουργεί καταστροφές εν μορφή ενός ζωντανού νεκρού (Hardt, 2010), επειδή δεν υπάρχει εναλλακτική αφήγηση (Harvey, 2010).

Η συγκεκριμένη θέση δεν θα στερείτο πραγματολογικής βάσης, εάν δεν της έλειπε το στοιχείο μιας διαφοροποιημένης λογικής, μακριά από γενικεύσεις, αφορισμούς και αποκλειστικά ιδεολογικές επισημάνσεις. Η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν απέτυχε με πολιτικούς όρους αλλά με οικονομικούς, με την έννοια ότι δεν απέφερε τα αναμενόμενα οικονομικά αποτελέσματα τόσο δομικής φύσεως όσο και αριθμητικής. Με άλλα λόγια ο φιλελευθερισμός της αγοράς είχε περισσότερο από τριάντα χρόνια στη διάθεσή ώστε να ανταποκριθεί στην υπόσχεση μιας επιστημονικής οικονομικής θεωρίας η οποία θα καθιστούσε ισχυρότερη και σταθερότερη την οικονομική ανάπτυξη, θα προσέφερε μεγαλύτερες ευκαιρίες για οικονομική κινητικότητα, θα εξουδετέρωνε την ανεργία και γενικότερα θα δημιουργούσε όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την επίτευξη της ευημερίας. Εντούτοις, σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο, ο φιλελευθερισμός της αγοράς απέτυχε οικτρά απέναντι σε όλα αυτά που κήρυττε. Όσες δε αναπτυσσόμενες

χώρες έχουν σημειώσει οικονομική ανάπτυξη, όπως η Κίνα, το έχουν κάνει ακριβώς επειδή δεν ακολούθησαν τις προταγές του νεοφιλελευθερισμού, δηλαδή της μη παρέμβασης του κράτους στην λειτουργία της αγοράς (Rodrik, 2011; 2012; Quiggin, 2011). Την ίδια στιγμή στις ΗΠΑ όπου η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού είναι καθορίζεται το εξαγόμενο οικονομικό πρότυπο τους, η μείωση του ρυθμού των εγχώριων βιομηχανικών επενδύσεων, το μη βιώσιμο χρέος των νοικοκυριών, η αυξανόμενη εξάρτηση από τις εισαγωγές και το δανεισμό και η ανάπτυξη μιας εύθραυστης και επαχθούς παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής δομής απειλούν την ισχύ του δολαρίου (Dumenil/Levy: 2011): Εκείνοι που υπερασπίζονται τις επιτυχίες του νεοφιλελευθερισμού παραθέτουν συνήθως ιστορίες επιτυχούς οικονομικής ανάπτυξης, τόσο στις μεγαλύτερες και δοκιμασμένες οικονομίες των βιομηχανικών κρατών όσο και σε πιο πρόσφατες εμπειρίες επιτυχημένης ανάπτυξης στα αναπτυσσόμενα κράτη. Ωστόσο, με μία πιο προσεκτική εξέταση, γίνεται σαφές ότι και στις δύο περιπτώσεις, καμία χώρα δεν έχει επιτύχει ποτέ σταθερή ανάπτυξη χωρίς το ρυθμιστικό χέρι του κράτους (Rodrik: 2010. Alvares:2014) . Στο σημείο ακριβώς αυτό εδράζεται η θεμελιώδης αντίφαση της νεοφιλελεύθερης θεωρίας. Η επιβολή νεοφιλελεύθερων συνταγών πολιτικής όχι μόνο συνδέεται με την χρησιμοποίηση του κράτους αλλά στην πραγματικότητα εξαρτάται από αυτό, καθιστώντας το αναπόσπαστα συνδεδεμένο με την εφαρμοστική πράξη της θεωρίας (Alvares:2014) . Η ισχύς του κράτους δεν μειώνεται αναγκαστικά από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, αλλά επεκτείνεται σε τομείς της αγοράς όταν η πραγματικότητα δεν απαιτεί την απομάκρυνση του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα, αλλά μάλλον την χρήση του για να υποταγούν οι κοινωνικές σχέσεις στην οικονομική δραστηριότητα (Rodrik:2010) .

Ακόμη και υπό ευνοϊκές συνθήκες η ελεύθερη αγορά έχει υπερβολικά αρνητικές επιδράσεις σε παράγοντες ανθρώπινου και κοινωνικού κόστους για να είναι βιώσιμη, αναδεικνύοντας έτσι ότι δεν μπορεί να υπάρξει συμβατότητα για πολύ καιρό μεταξύ κοινωνικής σταθερότητας και ελεύθερης αγοράς χωρίς την ρυθμιστική παρουσία του κράτους. Σχεδόν όλες τις εμπειρίες οικονομικής ανάπτυξης υποδηλώνουν ότι η εκτεταμένη ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου από την κυβέρνηση μιας χώρας υπήρξε βασικό θεμέλιο για μια επιτυχημένη οικονομική μεγέθυνση. Αυτό αναδεικνύεται ιστορικά από τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα των ΗΠΑ και της Μεγάλης Βρετανίας και τον σημαντικό ρόλο της εμπορικής

προστασίας. Ομοίως, η Ιαπωνία, η Γερμανία και η Ρωσία απολάμβαναν επίσης δεκαετίες προστατευτισμού και κρατικής παρέμβασης στον δρόμο της ανάπτυξης. Όλες αυτές οι «προηγμένες οικονομίες» ανοίχτηκαν μόνο σταδιακά για να γίνουν «ελεύθερες» μόλις δημιουργηθούν ισχυρές εγχώριες βιομηχανίες (Alvares:2014).

Αυτό αποδεικνύεται και εξετάζουμε τις νεοεμφανιζόμενες οικονομίες του «παγκόσμιου νότου», ιδιαίτερα της Νότιας Κορέας, του Ταϊβάν και της Κίνας, οι οποίες συνεχίζουν να αναπτύσσονται όχι με νεοφιλελεύθερη πολιτική, αλλά με «εσωστρεφείς πολιτικές» (Alvares, 2014; Rodrik:2010) . Άλλωστε οι οικονομίες που απέκτησαν σε ένα μεταγενέστερο ιστορικό στάδιο οικονομικά πλεονεκτήματα, χαρακτηρίζονται ούτως ή άλλως από έναν σημαντικότερο ρόλο του κράτους στη ρύθμιση των εξωτερικών συναλλαγών, τόσο στο εμπόριο όσο και στις επενδύσεις.

Οι εμπειρίες επιτυχίας της Ανατολικής Ασίας δεν συνδέονται πάντως με την απεριόριστη πρόσβαση των ξένων επιχειρήσεων στις εθνικές οικονομίες των αντίστοιχων χωρών , αλλά μάλλον με ένα ισχυρό κράτος που προωθεί την ανάπτυξη ενόψει του διεθνούς ανταγωνισμού. Στην πραγματικότητα, οι περισσότερες χώρες που προσπαθούν να ανοικοδομήσουν τις οικονομίες τους με βάση το νεοφιλελεύθερο μοντέλο των ελεύθερων αγορών, δεν πετυχαίνουν μια βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη.

Ωστόσο, η λεγόμενη συναίνεση της Ουάσινγκτον εξακολουθεί να ωθεί τις υπανάπτυκτες χώρες με νηπιακές βιομηχανίες να ανοιχτούν στις αγορές πριν μπορέσουν γίνουν ανταγωνιστικές και βιώσιμες στο διεθνές οικονομικό πεδίο. Τέτοιες πολιτικές αγνοούν τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό στις νεοεμφανιζόμενες οικονομίες καθώς και τις κοινωνικές επιπτώσεις.

Ενίοτε άλλωστε η αλαζονική και ή τουλάχιστον υπεραισιόδοξη προβολή της ιδεολογίας της αγοράς, εκ μέρους των νεοφιλελεύθερων στοχαστών, ήταν ταυτόχρονα ανιστόρητη, υπό την έννοια ότι δεν λάμβανε υπόψη ότι στα διακόσια χρόνια της κοινωνικής ιστορίας του καπιταλισμού η εμφάνιση κρίσεων, κοινωνικών αγώνων και πολέμων, υπήρξε συχνό φαινόμενο. Επομένως, η καλλιεργούμενη προσδοκία από τα νεοφιλελεύθερα εργαστήρια σκέψης ότι η απελευθέρωση των αγορών σε διεθνή κλίμακα θα έφερνε την λύτρωση, κατέστη αμφίβολη (Beck, 2009).

Εντούτοις, παρά την οικονομική αποτυχία ως θεωρίας, οι κεντρικές θέσεις του νεοφιλελευθερισμού παραμένουν κυρίαρχες στο πολιτικό προσκήνιο. Η πολιτική ανθεκτικότητα της θεωρίας ανάγεται από ορισμένους θεωρητικούς, όπως ο Rüstow (2001), στην υπερβατική της θεμελίωση πέραν κάθε επιστήμης, ως θρησκευτική

διδασχή σωτηρίας, η οποία δεν υπερασπίζεται τα επιχειρήματα της με επιστημονικό τρόπο αλλά τα εκπροσωπεί αποδεικτικά ως ιερές αρχές. Κατά τον Rüstow, «ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια οικονομική θεολογία η οποία εκπροσωπεί μια ζητούμενη από τον θεό τάξη πραγμάτων στην οικονομία και στην κοινωνία, στην οποία το αόρατο χέρι της αγοράς φροντίζει ώστε οι αποκλίνουσες μεταξύ τους δυνάμεις να επανέρχονται συνεχώς σε μια σχέση αρμονίας, αρκεί ο άνθρωπος να μην παρεμβαίνει σε αυτή την διαδικασία με μεθόδους όπως η κρατική παρέμβαση» (Rüstow, 2001: 91). Υπό αυτή την οπτική, ο νεοφιλελευθερισμός είναι η εκκοσμίκευση μιας ανορθολογικής θεολογικής-στωικής αντίληψης περί αρμονίας.

Το κυρίαρχο λάθος της αντίληψης αυτής είναι, κατά τον συγγραφέα, η πίστη σε μια φυσική, αυτόματα εκπληρούμενη τάξη του κόσμου και κατά συνέπεια, η άρνηση ορίων ισχύος της θεωρίας (Rüstow, 2001: 59). Όπως συγκεκριμένα σημειώνει ο Rüstow (2001: 90), «στην πραγματικότητα ο ανταγωνισμός ως τέτοιος, δεν καθιστά το άτομο ηθικό, ούτε ενσωματώνει την κοινωνία, από την στιγμή που απευθύνεται στο ατομικό όφελος ως κινητήρια δύναμη». Για τον λόγο αυτό, «απαιτείται η υποταγή του οικονομικού ανταγωνισμού και της οικονομίας γενικότερα κάτω από την ομπρέλα της πολιτικής, ώστε να υπηρετούν την κοινωνία» (Rüstow, 2001: 142). Στο ίδιο μοτίβο, ο Rodrik (2011; 2012) σημειώνει ότι παρά τις ενστάσεις που εκφράζουν οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι όσον αφορά τις λειτουργίες του κράτους, οι επιτυχημένες οικονομικές πολιτικές πάντα στηρίζονταν στο κράτος για να προωθήσουν την ανάπτυξη και να επιταχύνουν τις διαρθρωτικές αλλαγές. Ειδικότερα, όπως διαφαίνεται, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης οι εθνικές κυβερνήσεις ήταν αυτές που διέσωσαν τράπεζες, τόνωσαν τις χρηματοπιστωτικές αγορές, διέσωσαν μεγάλες επιχειρήσεις και παρείχαν ένα κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας (Rodrik, 2012).

Όπως αποδεικνύουν έρευνες του Legatum Institute (Alfaiate, et al. 2014), κράτη όπως η Νέα Ζηλανδία, η Νορβηγία, η Σουηδία, η Δανία, ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Φινλανδία, που διαθέτουν έναν σχετικά υψηλό ρυθμιστικό ρόλο του κράτους και είναι σε θέση να προσφέρουν ένα υψηλό επίπεδο κοινωνικής πρόνοιας, εκπαίδευσης και ατομικών ελευθεριών αλλά και να εντάξουν στην πραγματική οικονομία μετανάστες και μειονότητες, εμφανίζουν τους καλύτερους οικονομικούς δείκτες για την περίοδο 2009-2014. Κατά συνέπεια, η κοινωνική συνοχή επιφέρει θετικές επιπτώσεις στην πραγματική οικονομία. Οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες

αναδεικνύουν ότι ευημερία και εισοδηματική ασφάλεια συνδέονται με ένα ολόκληρο θεσμικό πλέγμα, συμπεριλαμβανομένων ποικίλων νομικών και ρυθμιστικών προσεγγίσεων που απορρέουν από τον βαθμό κρατικής επιρροής στην οικονομία (Rodrik, 2004; Zattler, 2004: 19-25). Αυτό ισχύει εξίσου για τις ανεπτυγμένες οικονομίες όπως και για τις αναδυόμενες. Ειδικότερα, παλαιότερες έρευνες του ΔΝΤ (IMF, 2003), της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank, 2002) και αρκετών έγκριτων επιστημόνων (Halland Jones, 1999; Acemoglu, Johnson and Robinson, 2001; Rodrik, Subramanian and Trebbi, 2002), επισημαίνουν την μεγάλη σημασία που διαδραματίζει ο θεσμικός ρόλος του κράτους για την οικονομική ανάπτυξη. Η ανάπτυξη ενός σταθερού και αξιόπιστου θεσμικού πλαισίου σε εθνικό επίπεδο διευκολύνει την απρόσκοπτη λειτουργία και της κοινωνίας και αποτρέπει συνθήκες πολιτικοοικονομικής και κοινωνικής αστάθειας ή χάους, που συνήθως χαρακτηρίζουν κράτη αδύναμα, ασταθή και με χαμηλούς δείκτες αποτελεσματικότητας (Fukuyama, 2004; Zattler, 2004).

Σε οικονομικό και δημοσιονομικό επίπεδο οι οικονομίες της αγοράς χρειάζονται ισχυρούς κρατικούς θεσμούς για την μακροοικονομική και δημοσιονομική σταθερότητα καθώς και για την νομική ασφάλεια των συναλλαγών, την ομαλή λειτουργία της αγοράς και την κοινωνική συνοχή. Ο ρόλος ενός αξιόπιστου κρατικού θεσμικού πλαισίου για την ανάπτυξη των γενικών όρων επένδυσης και ανάπτυξης εν μέσω κατάλληλων κινήτρων και κανόνων που παράγουν εμπιστοσύνη, ασφάλεια συναλλαγών και αποτελεσματικότητα, είναι καθοριστικός. Στο πλαίσιο αυτό είναι εμφανώς απαραίτητος ο ρόλος του κράτους ως προς την κατάλληλη ρύθμιση της αγοράς αγαθών, της αγοράς εργασίας και των χρηματιστικών αγορών. Εντούτοις, η επέλαση της νεοφιλελεύθερης αντίληψης από την δεκαετία του 1980 και έπειτα, σε συνδυασμό με τον σοσιαλδημοκρατικό συμβιβασμό του τρίτου δρόμου, απέτρεψαν την ανάπτυξη ενός κατάλληλου θεσμικού πλαισίου (Institution Building) τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο για την κατάλληλη πολιτική ρύθμιση της οικονομίας. Τουναντίον, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις επικεντρώθηκαν στην ιδιωτικοποίηση δημοσίων αγαθών, στην απορρύθμιση και στην απελευθέρωση των αγορών. Η οικονομική πολιτική εκείνης της εποχής εκφράστηκε με τον όρο «συναίνεση της Ουάσιγκτον» (Washington Consensus). Στην ουσία επρόκειτο για μια ατζέντα δέκα σημείων που αναπτύχθηκε από τον οικονομολόγο John Williamson (1990) προορισμένη για χώρες της Λατινικής Αμερικής κυρίως για την αντιμετώπιση

της υπερχρέωσης και την υποτιθέμενη τόνωση της ανάπτυξης (Zattler, 2004: 19-21, 26-30). Τα προτεινόμενα μέτρα εστίαζαν στον περιορισμό της δραστηριότητας του κράτους στην οικονομία, στην δημοσιονομική πειθαρχία, στο άνοιγμα των αγορών για το εμπόριο και τις άμεσες ξένες επενδύσεις, στην αναδιάρθρωση των κρατικών δαπανών, στην απελευθέρωση της πολιτικής επιτοκίων, στην απελευθέρωση του εμπορίου, στην απορρύθμιση των αγορών, στην εντατικοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων, στην μεταρρύθμιση της φορολογίας, στην αύξηση της νομισματικής ανταγωνιστικότητας και στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας.

Παρά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ατζέντα προοριζόταν αρχικώς για της χώρες της Λατινικής Αμερικής σύντομα απέκτησε τον χαρακτήρα ενός γενικευμένου προτύπου εφαρμογής για διεθνείς θεσμούς όπως το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα καθώς και για τις κυβερνήσεις Reagan στην Αμερική και Thatcher/Blair στην Μ. Βρετανία. Επειδή η ατζέντα είχε επιρροές από τον οικονομικό φιλελευθερισμό και έθετε το κέντρο βάρους στην απορρύθμιση, την ιδιωτικοποίηση και την απελευθέρωση των αγορών, ονομάστηκε νεοφιλελεύθερη. Μόλις λίγα χρόνια μετά τις πρώτες εφαρμογές της, η νεοφιλελεύθερη ατζέντα συνάντησε δριμεία κριτική λόγω του γεγονότος ότι οι χώρες στις οποίες εφαρμόστηκε (Μεξικό, Αργεντινή, Βραζιλία, χώρες της Ασίας) αντί να απαλλαγούν από το δημόσιο χρέος υπερχρεώθηκαν ακόμα περισσότερο ενώ οι οικονομίες τους κυριολεκτικά κατέρρευσαν. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη ατζέντα μπορεί να θεωρηθεί ως ατελής με κυρίαρχη αδυναμία ότι επιδιώκει μονοδιάστατα την απελευθέρωση και απορρύθμιση των αγορών χωρίς να πλαισιώνει το εν λόγω εγχείρημα με την απαιτούμενη θεσμική ασφάλεια που μόνο το κράτος μπορεί να παρέχει και επομένως, εκθέτει τις χώρες αναφοράς σε έντονους κινδύνους κρίσης. Ταυτοχρόνως με το ρυθμιστικό θεσμικό της κενό η νεοφιλελεύθερη ατζέντα παρουσιάζει και ένα θεσμικό κενό σε κοινωνικό επίπεδο, δεδομένου ότι οι μεταρρυθμίσεις που στοχεύουν στην απελευθέρωση των δυνάμεων της αγοράς δεν συνδυάζονται με τα απαιτούμενα αντισταθμιστικά κοινωνικά μέτρα, όπως μία ελάχιστη κοινωνική ασφάλεια, μια ευρύτερη κατανομή εισοδήματος, έναν ελάχιστο βαθμό ισότητας ευκαιριών. Ειδικότερα, το κοινωνικό κενό της νεοφιλελεύθερης αφήγησης οδήγησε σε μια διαδικασία απονομιμοποίησης του και στην αναζήτηση εναλλακτικών. Οι λόγοι της αποτυχίας της συναίνεσης της Ουάσιγκτον επιβεβαιώνονται, όπως προαναφέρθηκε, σε πλειάδα νεότερων ερευνών

που εξετάζουν την σημασία του κράτους και του θεσμικού πλαισίου για την μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της οικονομίας.

Συγκεκριμένα, οι Hall και Jones (1999) διαπιστώνουν μια θετική συσχέτιση μεταξύ του κατά κεφαλήν εισοδήματος και της ποιότητας της κοινωνικής υποδομής, η οποία καθορίζεται από τον βαθμό νομικής ασφάλειας, την ποιότητα της γραφειοκρατίας, την επιρρέπεια στην διαφθορά, τον κίνδυνο επενδυτικής απώλειας και επίπεδο απελευθέρωσης της αντίστοιχης οικονομίας.

Σε κάθε περίπτωση δεν επαληθεύονται οι οικονομικές υποθέσεις του νεοφιλελευθερισμού(Quiggin, 2011), όπως αυτή που διατεινόταν ότι η περίοδος ασύγκριτης μακροοικονομικής σταθερότητας θα διαρκούσε για πάντα. Επίσης δεν επαληθεύτηκε τόσο η υπόθεση των αποδοτικών αγορών, δηλαδή η θεώρηση ότι οι τιμές που καθορίζονται από τις χρηματοοικονομικές αγορές αποτελούν την ορθότερη αξιολόγηση των επενδυτικών αξιών, όσο και η υπόθεση της αναγωγής της ατομικής οικονομικής συμπεριφοράς ως ορθολογικό κριτήριο μακροοικονομικής πολιτικής. Επίσης, δεν φαίνεται να διαθέτουν την απαιτούμενη εγκυρότητα οι νεοφιλελεύθερες ιδέες ότι οι πολιτικές αναβάθμισης των εύπορων θα οδηγήσουν στην αναβάθμιση και τους κοινωνικά αδύναμους και ότι οι κρατικές λειτουργίες και πρωτοβουλίες μπορούν να είναι περισσότερο αποτελεσματικές εφόσον ιδιωτικοποιηθούν.

4. Οι πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού σήμερα

Ἡ μονεταριστική καταγωγή των οικονομολογικών θεωριών του νεοφιλελευθερισμού είναι εμφανής καθώς η νομισματική σταθερότητα, η περιοριστική νομισματική πολιτική (όχι κρατικός παρεμβατισμός – δημόσιες δαπάνες) και ως εκ τούτου ο αγώνας κατά του πληθωρισμού, αποτελούν βασικό στόχο των νεοφιλελεύθερων. Κατ' αυτούς η οικονομία της επέκτασης – τόνωσης της ζήτησης προκαλεί πληθωρισμό, δημιουργεί πλασματικές θέσεις εργασίας ή σκανδαλωδώς συντηρεί θνησιγενείς επιχειρήσεις διασαλεύοντας τον ανταγωνισμό και υπονομεύοντας την οικονομική ανάπτυξη και τις προοπτικές απασχόλησης.

Όπως καταγράφηκε από τις εξελίξεις η επικράτηση της λογικής της λιτότητας και της νεοφιλελεύθερης μεταρρύθμισης υπήρξε μια εξέλιξη που αποδείχτηκε από την αρχή μοιραίο λάθος, επειδή οι υποστηρικτές της σκληρής λιτότητας δεν αντιλήφθηκαν ποτέ τις πραγματικές αιτίες της κρίσης, Οι λογικές υπέρ του περιορισμού των κρατικών προϋπολογισμών είναι λάθος a priori διότι

μπερδεύουν τις δημόσιες ανάγκες με τις ανάγκες ενός ιδιωτικού νοικοκυριού. Σε τελική ανάλυση η κρίση στη ζώνη του ευρώ δεν ανάγεται κυρίως στην ανεύθυνη δημοσιονομική πολιτική.

Η Ισπανία και η Ιρλανδία είχαν για παράδειγμα, την παραμονή της κρίσης, πλεονάσματα στους προϋπολογισμούς τους. Πολύ μεγαλύτερη ήταν η ζημιά που προέκυψε από το αρρυθμιστο τραπεζικό σύστημα, το οποίο δάνειζε χρήματα αφειδώς και ανεύθυνα. Ο δημόσιος τομέας δεν έχει δανειστεί τόσο υπερβολικά, όσο ο ιδιωτικός τομέας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η κρίση του ευρώ ετούτοις παρερμηνεύτηκε ως μια δημοσιονομική κρίση. Πρόκειται ωστόσο για μια κρίση του ισοζυγίου πληρωμών. Όπως σημειώνει ο Martin Wolf ότι στα χρόνια της ευφορίας προ της χρηματοοικονομικής κρίσης, τα κεφάλαια μετακινούνταν απρόσκοπτα και «η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία κατέγραφαν ελλείμματα στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών της τάξεως του 10% του ΑΕΠ. Τα ελλείμματα αυτά χρηματοδότησαν τις πλεονάζουσες δαπάνες στον ιδιωτικό τομέα, στον δημόσιο ή και στους δύο. Η περίοδος ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης, επίσης, δημιούργησε μεγάλες ζημίες στην εξωτερική ανταγωνιστικότητα» (Wolf: 2012) . Ακολούθησαν τα «ξαφνικά εμπόδια» στις εισροές κεφαλαίων. Αυτά τα εμπόδια δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας κρίσης του 2008 (επηρεάζοντας την Ελλάδα και την Ιρλανδία), την άνοιξη του 2010 (επηρεάζοντας την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Πορτογαλία) και τέλος το δεύτερο εξάμηνο του 2011 (επηρεάζοντας την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ισπανία).

Το όλο θέμα δεν έχει να κάνει με την σπάταλη δημοσιονομική πολιτική. Το δημόσιο χρέος αυξήθηκε μόνο με την έναρξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης, στον απόηχο της βαθιάς ύφεσης και της διάσωσης των τραπεζών. Άλλωστε όπως σημείωνε ο Keynes, η περίοδο της οικονομικής απογείωσης και όχι η περίοδο της ύφεσης, είναι η κατάλληλη στιγμή για λιτότητα (Hannsgen/Papadimitriou, 2012,10). Η λιτότητα .σε γενικές γραμμές δεν συνιστάται διότι υποθηκεύει τις επενδύσεις.

Οι καταναλωτικές δαπάνες παραμένουν στάσιμες στη ζώνη του ευρώ, καθώς οι μισθοί δεν αυξάνονται. Οι εταιρείες δεν επενδύουν, διότι οι πωλήσεις ακυρώθηκαν λόγω της μείωσης της ζήτησης. Εάν την ίδια στιγμή, μειώνονται οι δημόσιες επενδύσεις και περιστέλλονται οι κρατικές δαπάνες έπεται η συρρίκνωση της οικονομίας, ενώ τα φορολογικά έσοδα πέφτουν. Το αποτέλεσμα είναι η στασιμότητα και αποπληθωρισμός. Οι δαπάνες του ενός είναι τα έσοδα του άλλου.

Πέραν τούτου όμως το πρόβλημα με την λιτότητα είναι ότι συνδέεται με αντιλαϊκά μέτρα όπως οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, η αύξηση του ηλικιακού ορίου συνταξιοδότησης και η μείωση μισθών και συντάξεων. Ιδιαίτερα εμφανή είναι τα αρνητικά αποτελέσματα της λιτότητας στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Ισπανίας, με μια ανεργία που ξεπερνάει το 25 % και μια νέα γενιά η οποία δεν διαθέτει πλέον οικονομική προοπτική. Σχεδόν το 50% όλων των νέων στη Νότια Ευρώπη δεν έχει δουλειά. Μια ολόκληρη γενιά διαλύεται κυριολεκτικά από την πολιτική. Η ανεργία συνοδεύεται από επισφαλή εργασία, από φόβους για το μέλλον, από ψυχολογικές ασθένειες όπως η κατάθλιψη. Η λιτότητα χειροτερεύει την κατάσταση όχι μόνο κοινωνικά, αλλά και οικονομικά. Όσο διαρκεί η λιτότητα θα διαρκεί και η τραπεζική κρίση, επειδή με κάθε άνεργο εξουδετερώνονται αποταμιεύσεις και αυξάνονται τα επισφαλή δάνεια κάτι που αναγκαία οδηγεί σε τραπεζικά προβλήματα. Αυτά με τη σειρά τους οδηγούν σε μεγαλύτερους περιορισμούς στην χορήγηση δανείων και κατά συνέπεια σε συρρίκνωση του ΑΕΠ, κάτι που πάλι με τη σειρά του οδηγεί σε υψηλότερο χρέος. Συνολικά, η πολιτική αυτή στερείται νοήματος και δεν μπορεί να επιλύσει την κρίση, αλλά μόνο να την επιδεινώσει. Όσοι πιστεύουν ότι η πολιτική αυτή λειτουργεί δεν έχουν ιδιαίτερη σχέση με την πραγματικότητα ειδικότερα διότι αφαιρούν από την ανθρώπινη διάσταση, βλέποντας μόνο αριθμούς. Αυτό συμβαίνει γιατί η λιτότητα αναχαιτίζει την ανάπτυξη ενώ η πτώση στην δημόσια κατανάλωση οδηγεί στην κατάργηση πολλών θέσεων εργασίας. Παρά την αποτυχία της συνταγής εντούτοις με την πάροδο του χρόνου αυξήθηκε και ο ωρίμασε ο κυνισμός εκείνων των επιχειρημάτων που καλωσορίζουν την λιτότητα ως χρήσιμη και απαραίτητη συνταγή. Όπως τονίζει ο νομπελίστας Paul Krugman(2012) όσοι σέρβιραν τις «κοινές πεποιθήσεις» περί λιτότητας στην Ελλάδα και στην Ισπανία «ξέχασαν ότι εδώ εμπλέκονται και οι λαοί.» και ότι ο κόσμος «σε αυτές τις δύο χώρες λέει, πολύ απλά, ότι έφτασε στα όρια του: με την ανεργία σε επίπεδα Μεγάλης Υφεσης και με τους πρώην εργαζόμενους της μεσαίας τάξης να γυρεύουν τροφή στα σκουπίδια, η πολιτική της λιτότητας ήδη έχασε το μέτρο. Κι αυτό δείχνει ότι τα συμπεφωνημένα μπορεί πλέον να μην ισχύουν».

Οι χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας και ειδικότερα η Ελλάδα πάσχουν από κυκλικά και διαρθρωτικά οικονομικά προβλήματα. Οι οικονομίες τους δεν είναι αρκετά αποδοτικές και άρα μη ανταγωνιστικές στη ζώνη του ευρώ. Άπαντες

γνωρίζουν ότι εντός της ζώνης του ευρώ οι χώρες αυτές θα χρειαστούν μεγάλη βοήθεια για να δώσουν θετικό πρόσημο στις οικονομίες τους και να ανασυγκροτήσουν τα παραγωγικά τους μοντέλα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J.A. (2001), "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation", *American Economic Review*, 91, 2001, 1369-1401.

Alfaiate, J., Bottini, N., Clarke, S. et al. (eds. 2014), *2014 Legatum Prosperity Index*, London: Legatum Institute

Alvares, Janice (2014); *Neoliberalism: A History of Broken Promises*

Available at: <http://natoassociation.ca/neoliberalism-a-history-of-broken-promises/>
(Accessed: 07/02/2018)

Beck, U. (2009), „Eine quasi revolutionäre Situation“, *Der Soziologe Ulrich Beck über die Wut in der Krise, die neoliberale Irrlehre, Gesine Schwan, Angela Merkel und das Versagen der Eliten.* <http://www.schimmeck.de/Texte/beck.htm>

Cahill, Damien/ Konings, Martijn (2017): *Neoliberalism*. Polity Press

Chollet, Mona (2012) : *Τα ηθικά επιχειρήματα της λιτότητας* (The moral arguments of Austerity)

Available at <http://archives.monde-diplomatique.gr/spip.php?article328> (Accessed: 03/01/2018)

Freedman, Milton (1962) : *Capitalism and Freedom*. The University of Chicago Press, Chicago/ London

Fukuyama, F. (2004), *Staaten bauen*, Berlin: Propyläen.

Dumenil, Gerard/Levy, Dominique (2017): *The crisis of Neoliberalism*. Harvard University Press

Hall, Stuart (2011) : *The march of the neoliberals*. The Guardian, Monday 12 September Available at <http://www.guardian.co.uk/politics/2011/sep/12/march-of->

[the-neoliberals](#) (03-09-2017)

Hall, R. E. and Jones, C.I. (1999), "Why do some countries produce so much output per worker than others?" *The Quarterly Journal of Economics* 114, 456, 83-116

Hannsgen, Greg /Papadimitriou , Dimitris (2012) Δημοσιονομικές παγίδες και μακροπολιτική μετά την κρίση στην ευρωζώνη (Financial pitfalls and macropolitics after the crisis in the eurozone) . Levy Economic Institute of Bard College. Public Policy Brief Nr 127.(in Greek)

Hardt, M. (2010), Wir müssen verstehen, wer der Feind ist, Der Spiegel.<http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/0,1518,685199,00.html>(11.04.2017)

Harvey, D.(2010),*The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, London

Held , David (1989) : Political Theory and the Modern State . Polity Press.

Heywood, Andrew (2000): Εισαγωγή στην Πολιτική (Introduction in Politics) . Athens : Epikentro (in Greek)

Kolev Stefan (2013) Neoliberale Staatsverständnisse Im Vergleich. Lucius und Lucius Verlagsgesellschaft Stuttgart

Krugman Paul (2012)l: Είναι τρέλα η μανία με τη λιτότητα στην Ευρώπη (The fury with austerity in Europe is a madness)

<http://www.newsnowgr.com/article/223027/einai-trela-i-mania-me-ti-litotita-stin-evropi.html> (in Greek)

Quiggin, J. (2011),*Zombie Economics: How Dead Ideas Walk Among Us*, Princeton, University Press (US paperback edition)

Rodrik, D(2010), Η επιστροφή της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία
Availabe at: <http://www.europeanbusiness.gr/page.asp?pid=576> (Accessed:07/02/218)

Rodrik, D. (2011),*The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*,New York: Norton,

Rodrik, D. (2012), Who needs the Nation State ?,Centre for Economic Policy

Research (CEPR), Discussion Paper No. 9040, London

Rodrik, D., Subramanian, A., Trebbi, F. (2002), *Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development*, Kennedy School of Government, Harvard University, October

Rüstow, A. (2001), *Das Versagen des Wirtschaftsliberalismus*, Marburg: Metropolis-Verlag

Sorman, G. (1986), Η φιλελεύθερη λύση (The liberal solution) Athens: Roes (in Greek),

Thurow, L. (1997), Το μέλλον του καπιταλισμού (The future of capitalism) . Athens: Nea Sinora (in Greek)

Williamson, J. (1990), “What Washington means by Policy Reform”, In: Williamson, J. *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* , Washington: Institute for International Economics.

Wolf: Martin (2012) Το μοιραίο γερμανικό λάθος. Available at: <http://www.newsnowgr.com/article/53567/to-moiraio-germaniko-lathos.html> (Accessed: 07/02/2018)

World Bank (2002), *Building Institutions for Markets*, World Development Report, Oxford University Press

Zattler, J. (Ed.) (2004), Post-Washington-Consensus– Einige Überlegungen. Ein Diskussionspapier des BMZ. Herausgegeben vom Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung. Referat für Entwicklungspolitische Informations- und Bildungsarbeit. Bonn